

ԷԶՄԻԱԾԻՆ-ԱՆԹԻԼԻԱՍ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1988-1990 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
ՀԱՅ ԱՌԱՔԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Բանալի բառեր – Հայ Առաքելական եկեղեցի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսություն, Էջմիածին-Անթիլիաս հարաբերություններ, Հայ Առաքելական եկեղեցու վերամիավորման հարց

1988 թվականը, որը կարևոր էր ոչ միայն Հայաստանի ներքին քաղաքական կյանքում, այլև նշանակալից էր հայ ժողովրդի համար, սկզբնավորեց նաև Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների նոր փուլը: Երկու կարևոր իրադարձություններ՝ փետրվարին մեկնարկած Արցախյան շարժումը և դեկտեմբերյան ավերիչ երկրաշարժը, նոր թափ հաղորդեցին հայ ժողովրդի ազգային գիտակցության զարթոնքին, ինչպես նաև Սփյուռքի համար Հայրենիքի հետ հարաբերություններ ստեղծելու նոր պատճառ կամ նոր առիթ դարձան: «1988-ը հայոց պատմության մեջ էս կըմբռնեմ որպես ամենեն ծանր և միանգամայն ամենեն որոշադրիչ, ամենեն վճռադրոշմ տարիներեն մեկը»¹, – այսպես էր բնութագրում 1988 թվականը Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ կաթողիկոսը Էջմիածնի Մայր տաճարում արտասանած իր քարոզում: Բնականաբար Ղարաբաղյան շարժման նկատմամբ չէր կարող անտարբեր մնալ նաև հայկական Սփյուռքը: Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծման պահանջով դեռևս 1988-1990 թթ. Խորհրդային Հայաստանում կազմակերպվում էին հարյուրավոր ցույցեր ու հանրահավաքներ, որոնց ընթացքում պարբերաբար հնչում էր նաև Սփյուռքի հետ հարաբերություններ հաստատելու անհրաժեշտության հարցը: Այդ ժամանակ դեռևս միայն Սփյուռքում իրենց գործունեությունը ծավալող հայկական ավանդական կուսակցությունները, ինչպես նաև մյուս կազմակերպությունները, տարբեր երկրների հայկական համայնքները, անհատ գործիչներն արտահայտում էին իրենց դիրքորոշումը Ղարաբաղյան շարժման վերաբերյալ և փորձում էին իրենց ներդրումն ունենալ խնդրի կարգավորման հարցում²: Համահայկական այդ պայքարում իրենց ավանդն էին ներդնում նաև հայկական հոգևոր-կրոնա-

¹ «Էջմիածին», 1988, թիվ ԺԱ-ԺԲ, էջ 28:

² Տե՛ս **Հովհաննիսյան Է.**, Սփյուռքահայ համայնքների և օտարերկրյա լրատվամիջոցների դիրքորոշումը Ղարաբաղյան շարժման նկատմամբ (1988) (փաստաթղթերի հավաքածու) // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2013, թիվ 1, էջ 126-152:

կան կազմակերպությունները, մասնավորապես Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը¹: Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը, որն ընկալվեց որպես համազգային աղետ, Արցախյան շարժումից հետո նոր ազդակ էր հաղորդելու Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների սերտացմանը և միասնական ջանքերով համազգային խնդիրները լուծելու ջանքերին:

Այդ ծանր օրերին հասարակական-քաղաքական օրակարգ մուտք գործեցին Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններին առնչվող մի շարք կնճռոտ հարցեր, որոնց թվում էին 1956-1957 թթ. իրադարձություններից հետո գրեթե խզված Էջմիածին-Անթիլիաս առնչությունները: Հայտնի է, որ Հայ Առաքելական եկեղեցու 1956 թ. բաժանման հիմքում «ոչ թե դավանական տարաձայնություններն էին, այլ քաղաքական ուժերի տարբեր դիրքորոշումները Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ», և 1956 թ. Հայ Առաքելական եկեղեցու պառակտումով, Է. Մելքոնյանի ձևակերպմամբ, «ավարտվեց Սփյուռքի քաղաքական սահմանագատման ինստիտուցիոնալ ձևակերպումը: Խոսքը նախ և առաջ երկու նույնանման կառուցվածքով քաղաքական-եկեղեցական համակարգերի մասին է»²: Ռամկավար ազատական կուսակցությունը (ՌԱԿ) կողմ էր Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի գլխավորությամբ Հայ Առաքելական եկեղեցու միասնականության պահպանմանը և առաջնորդվում էր «Մեկ ազգ, մեկ եկեղեցի» կարգախոսով: ՌԱԿ-ն իր մամուլի օրգաններով մշտապես քարոզել է Էջմիածնի գերագահության գաղափարը՝ միաժամանակ պայքարի մեջ լինելով այն շրջանակների հետ, որոնք կարևորում էին Կիլիկիո կաթողիկոսության դերակատարությունը և սփյուռքահայության շրջանում առաջնորդության իրավունքը վերապահում Անթիլիասին: Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը (ՄԴՀԿ) ևս առավելությունը տալիս էր Էջմիածնի հետ համագործակցությանը և ընդունում վերջինիս գերակա դիրքը հայկական մյուս եկեղեցական կազմակերպությունների նկատմամբ, սակայն միաժամանակ, ի տարբերություն ռամկավարների, դեմ չէր որոշակի հարաբերությունների հաստատմանը նաև այլ հայկական եկեղեցիների, մասնավորապես Կիլիկիո կաթողիկոսության հետ: Ի տարբերություն ՄԴՀԿ-ի և ՌԱԿ-ի՝ եկեղեցու հետ կապված հարցերում հակադիր մոտեցում ունեւ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը (ՀՅԴ), որը 1957 թ. հետո իր ազդեցությունը տարածեց Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության վրա: ՀՅԴ-ն սկսեց հետևողականորեն շրջանառության մեջ դնել «Սփյուռքը Անթիլիասին, Հայաստանը Էջմիածնին» թեզը, որի իրականացման համար կատարվեցին մի շարք գործնական քայլեր, մասնավորապես սկսվեց Էջմիածնապատկան թեմերի զավթման և զուգահեռ թեմերի ստեղծման մի

¹ Տե՛ս «Հասկ», 1988, թիվ 3-4, էջ 151-154, 1990, թիվ 8-12, էջ 649-651:

² **Մելքոնյան Է.**, Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների փոխակերպումը 20-րդ դարում. քաղաքական իշխանության խնդիրը: Սփյուռքի հեռանկարները գլոբալացվող աշխարհում, միջազգային գիտաժողով, զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 2012, էջ 108:

գործընթաց, որի արդյունքում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմերի թիվը, որը մինչև 1957 թ. պառակտումը երեքն էր, հասավ տասի¹, իսկ ներկայումս տասներկուսն է: Սուր պայքարը Սփյուռքի քաղաքական կազմակերպությունների և Էջմիածնի ու Անթիլիասի միջև շարունակվում էր տասնամյակներ, մինչև որ 1988 թ. տեղի ունեցած մի շարք իրադարձություններ հարաբերությունների վերանայման հնարավորություն ընձեռեցին՝ սակայն վերջնական լուծում չտալով մի շարք կնճռոտ հարցերի:

Համահայկական հասարակական-քաղաքական շրջանակներում տարածված միասնականության և համատեղ ջանքերով գործելու տրամադրություններին անմասն չմնացին նաև հայկական երկու նվիրապետական աթոռները՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը և Կիլիկիո կաթողիկոսությունը: Սկսվեց ակտիվ երկխոսություն երկու եկեղեցական կառույցների միջև, որն առաջին հերթին միտված էր տասնամյակներով կուտակված խնդիրների լուծմանը:

Դեռևս 1986-1987 թթ. մեկնարկած բանակցություններն Էջմիածնի և Անթիլիասի միջև 1988 թ. վերսկսվում են նոր թափով: 1956 թ. Հայ Առաքելական եկեղեցու պառակտումից ի վեր բանակցությունները և վերամիավորմանն ուղղված ջանքերը հայկական երկու եկեղեցիների միջև, որոշակի ընդամիջումներով, պարբերաբար ընթացել են: Մասնավորապես նման բանակցություններ տեղի ունեցան 1979 թ. հոկտեմբերի 4-ից 10-ը Ս. Էջմիածնում Ամենայն Հայոց և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսների ներկայացուցիչների միջև: «Պատմական» որակված այդ ժողովում առաջին անգամ պառակտումից ի վեր արձանագրված «դրական արդյունքներն» այդպես էլ կյանքի չկոչվեցին: 1979 թ. բանակցությունների ժամանակ երկու եկեղեցիները սկզբունքային համաձայնության էին հանգել երկու կետերի շուրջ, նախ Էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսը ճանաչվում էր որպես «Ընդհանրական Հայրապետ՝ Գլուխը Հայաստանեայց Եկեղեցու», իսկ երկրորդ պայմանավորվածությունը վերաբերում էր նախկին Էջմիածնապատկան թեմերի վերադարձին, ըստ որի՝ «յետագային երկու կաթողիկոսները պետք է գործնական ճամբաները գտնեին իրականացնելու այդ որոշումը»²: Սակայն մինչ ձեռք բերված պայմանավորվածություններն ի կատար ածելու նպատակով անհրաժեշտ գործնական քայլերի կատարումը շուտով Էջմիածին է հասնում Գարեգին Բ-ի նամակը, որտեղ վերջինս, անդրադառնալով վերը նշված երկու կետերի շուրջ ձեռք բերված պայմանավորվածություններին, գրում էր, թե «նոր իրադրությունն անհնար լուծելու տակ անոնք վերաքննելի են»³:

¹ Տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս, 1975, էջ 896:

² «Զարթոնք», 1986, 28 հուլիսի:

³ Նույն տեղում:

1984 թ. հունիսի 12-ից 15-ը Փարիզում տեղի է ունենում Վազգեն Ա-ի և Գարեգին Բ-ի հերթական հանդիպումը, որը կրկին ավարտվեց առանց որևէ գործնական արդյունքի: Դրանից երկու տարի անց անհաջողության մատնվեցին նաև Հայ առաքելական եկեղեցու՝ վերամշակված մեկ ընդհանուր կանոնադրություն¹ ստեղծելու ջանքերը: Վազգեն Ա-ի նախաձեռնած այդ քայլերը «Հայրենիք» օրաթերթը բնութագրեց որպես «դաւեր», որոնց իրագործման նպատակով «ծուղակներ կը լարուին որպեսզի սփիւռքը անգլուխ մնայ»²: 1986 թ. հուլիսին Էջմիածնում գտնվող Անթիլիասի պատվիրակներ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանը, Արամ եպիսկոպոս Քեշիշյանը³ և Ոսկեբերան Արզումանյանը⁴ իրենց կարծիքը հայտնեցին Կիլիկիո կաթողիկոսության տեսակետը մշակվող ընդհանուր եկեղեցական կանոնադրության վերաբերյալ. «Մեր Եկեղեցին կազմական կանոնադրութեամբ մը օժտելու գաղափարը ցանկալի չէ եւ ոչ ալ գործադրելի»⁵: Վերջիններս Մայր Աթոռում

¹ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հայտնի իրադարձությունների պատճառով, փաստորեն, դադարել էին գործել հայ եկեղեցական կյանքը կարգավորող երկու կարևոր փաստաթղթերը՝ թե՛ 1836 թ. ընդունված «Պոլոժենիեն» և թե՛ 1863 թ. ընդունված «Ազգային Սահմանադրությունը»: Հետևաբար անհրաժեշտություն էր առաջացել ունենալ նոր՝ ժամանակի պահանջներին համապատասխանող եկեղեցական կանոնադրություն: 1920-1930-ական թթ. և՛ Սփյուռքում, և՛ Խորհրդային Հայաստանում հայոց եկեղեցին գտնվում էր այնպիսի ծանր պայմաններում, որ հնարավոր չէրավ միասնական կանոնադրություն մշակելու հարցը լուծել այդ շրջանում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, երբ խորհրդային իշխանությունների վերաբերմունքը որոշակիորեն փոխվեց դեպի Հայ Առաքելական եկեղեցին, 1945 թ. հնարավոր եղավ հրավիրել Ազգային եկեղեցական ժողով, որի քննարկմանը Գերագույն հոգևոր խորհուրդը ներկայացրեց մի «Եկեղեցական Սահմանադրություն», որը, սակայն, չընդունվեց, և որոշվեց ստեղծել մի հանձնաժողով՝ հետագայում այդ փաստաթուղթը մշակելու և ավելի կատարելագործելու նպատակով: Սակայն Գևորգ Չորեքյան կաթողիկոսին չհաջողվեց իրականացնել եկեղեցական ընդհանուր կանոնադրության ստեղծման հարցը: Նրան փոխարինած Վազգեն Առաջին կաթողիկոսը իր գահակալության ամբողջ ընթացքում բազմաթիվ փորձեր կատարեց այդ կանոնադրությունը վերջնական և Հայ Առաքելական եկեղեցու բոլոր նվիրապետական արժանի կողմից ընդունելի տեսքի բերելու ուղղությամբ: Նշենք, որ Հայ Առաքելական եկեղեցու մեկ միասնական կանոնադրության հարցը մշտապես եղել է Էջմիածին-Անթիլիաս հարաբերությունների հիմնական փորձաքարերից մեկը և վերջիններիս միջև պարբերաբար ընթացող բանակցությունների առանցքային հարցերից: Կիլիկիո կաթողիկոսությունը մշտապես փորձում էր խուսափել նման փաստաթուղթ ունենալուց, որտեղ անշուշտ կսահմանվեր Էջմիածնի գերագահությունը: Նշենք նաև, որ Կիլիկիո կաթողիկոսությունը շարունակում էր առաջնորդվել «Ազգային Սահմանադրության» դրույթներով և 1941 թ. ընդունված ու 1965 թ. վերամշակված սեփական կանոնադրությամբ (տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 881-886):

² «Հայրենիք», 1986, 4 հուլիսի և 10 հուլիսի:

³ Արամ եպիսկոպոս Քեշիշյանն այդ ժամանակ Լիբանանի հայոց թեմի առաջնորդն էր, իսկ հետագայում՝ 1995 թ.՝ Կիլիկիո Գարեգին Երկրորդ կաթողիկոսի Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվելուց հետո, նա դարձավ Կիլիկիո նոր կաթողիկոսը:

⁴ Ոսկեբերան Արզումանյանը այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Անթիլիասի Ազգային Կենտրոնական վարչության ատենադպիրի պաշտոնը:

⁵ «Դրոշակ», 1986, սեպտեմբեր:

գտնվելու ժամանակ անգամ ցանկություն չունեցան մասնակցելու հանձնա-
ժողովի աշխատանքներին, այլ ուղղակի հանդիպեցին Վազգեն Վեհափառին
և ներկայացրին Կիլիկիո կաթողիկոսության դիրքորոշումը հարցի վերա-
բերյալ: Մակայն, այնուամենայնիվ, նախորդ տասնամյակների համեմատ,
երկու աթոռների միջև նկատվում էին հարաբերությունների սերտացման
որոշ միտումներ: 1987 թ. Անթիլիասում Գարեգին Բ-ի գահակալման տասնե-
րորդ տարեդարձի առիթով կազմակերպված միջոցառման ժամանակ վեր-
ջինս իր ելույթում նշում էր, թե «Հայոց եկեղեցոյ միութիւնը չէ խախտած. Եւ
ան որ կ ըսէ թէ խախտած է, սուտ կը խօսի Աստուծոյ եւ պատմութեան
առջեւ»¹: Նոյն 1987 թ. Նյու Յորքում սփյուռքահայության հետ հանդիպման
ժամանակ Վազգեն Ա-ն, խոսելով երկու աթոռների միջև ընթացող երկխո-
սության մասին, նշում է, որ «մեր աթոռներու միջեւ տեղի կունենան բանակ-
ցութիւններ, հանդիպումներ, թղթակցութիւններ», ապա շարունակում.
«Ճշմարիտ է որ միութեան հարցի շուրջ կան լուրջ տարակարծութիւններ
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի եւ Կիլիկեան Աթոռի միջեւ. սակայն վերջին տա-
րիներուն բարեացակամութիւն կայ երկու կողմէն ալ»²:

Մոտենում էր 1988 թվականը, որի ընթացքում տեղի ունեցած մի շարք
իրադարձություններ բախտորոշ դարձան հայության համար: Գարեգին Բ-ն
1988 թ. հոկտեմբերին Ղարաբաղի հարցով Անթիլիասում ունեցած իր
ելույթում նշում էր. «Այս տարին, 1988ը, համայն հայութեան կեանքին մէջ
պատմականօրէն հարուստ եւ հիմնականօրէն յեղափոխիչ տարի մըն է»³:
Նոր իրողությունները փոխել էին երկու հովվապետերի մոտեցումները այդ
կարևոր հարցի նկատմամբ: Դիրքորոշումների փոփոխությունը արտա-
հայտվում էր նախ և առաջ վերջիններիս հրապարակային ելույթներում:
Մասնավորապես Գարեգին Բ-ն 1988 թ. հունիսին Հյուսիսային Ամերիկայի
Արևմտյան թեմ կատարած հովվապետական այցելության ընթացքում
հավատացյալների հետ հանդիպման ժամանակ, խոսելով Ռուսաստանի
քրիստոնեության ընդունման 1000-րդ տարեդարձի ժամանակ հայ եկեղեցու
նվիրապետական չորս աթոռների գահակալների մասնակցության և միաս-
նականության մասին, ոգևորությամբ նշում է. «Եկեք բոլորս ալ մեր մէջ
գօրացնենք այդ ամբողջական, մէկ հայութեան եւ մէկ եկեղեցիին ապրումը,
*մեր կողմէ շօշափելի կերպով անոր իւրացումը ու մեր կեանքին մէջ անոր
արտայայտումը եւ ոչ թէ հռետորական ճառերով եւ ուրիշ տեսակ էական ու
պարագայական եղանակներով անոր մասին վկայութիւնը*»⁴: Այսինքն
ակնհայտ էր, որ Կիլիկիո գահակալը հակված էր եկեղեցական միասնակա-

¹ «Ազդակ», 1987, 10 հունիսի:

² «Զարթոնք», 1987, 10 դեկտեմբերի:

³ «Զարթոնք», 1988, 1 հոկտեմբերի:

⁴ «Հասկ», 1988, թիվ 6-7-8, էջ 283:

նության վերականգնմանն ուղղված հոետորաբանությունից անցնելու գործնական քայլերի:

Բանակցությունների հերթական փուլը երկու նվիրապետական աթոռների միջև տեղի ունեցավ Սուրբ Էջմիածնում 1988 թ. հունիսի 30-ից հուլիսի 3-ը¹: Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը ներկայացնում էին Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանը, Արամ արքեպիսկոպոս Քեշիշյանը, Զարեհ եպիսկոպոս Ազնավուրյանը, ինչպես նաև աշխարհիկ ներկայացուցիչներ Երվանդ Փամբուքյանը և Ոսկեբերան Արզումանյանը: Բնականաբար բանակցությունների գլխավոր առանցքը եկեղեցիների վերամիավորման խնդիրն էր: Ըստ արխիվային մի փաստաթղթի՝ բանակցությունների ժամանակ քննարկվում էր չորս հարց.

1. «Համընդհանուր հայկական եկեղեցու կաթողիկոսության և համընդհանուր հայկական կաթողիկոսի դրությունը:
2. Կիլիկիո կաթողիկոսի և կաթողիկոսության դրությունը:
3. Կիլիկիո կաթողիկոսությանը միացված թեմերի և համայնքների Էջմիածնին վերադարձման հարցը մինչ 1956 թ. դրությունը:
4. Հայկական առաքելական եկեղեցու միասնականության ամրապնդման միջոցների մասին»²:

Բանակցությունների ընթացքում մի շարք հարցերի շուրջ հաջողվում է զիջումային որոշումներ կայացնել, իսկ հրաժեշտի ճաշկերույթի ժամանակ Վազգեն Վեհափառը զոհունակություն է հայտնում բանակցությունների արդյունքներից՝ այն համարելով քայլ առաջ, միաժամանակ փաստելով, որ բոլոր հարցերը չեն լուծված, և որ «պետք է աշխատիլ մրցակցութեան ուղիէն դուրս գալ եւ գործակցութեան լծուիլ»³: Սակայն վերը նշված փաստաթուղթը վկայում է, որ ի սկզբանե Անթիլիասը ներկայացնող պատվիրակության կողմից հայտարարվել էր, որ բանակցությունների արդյունքները կունենան գուտ «ցանկության կարգավիճակ»⁴: Այսինքն պարզ է դառնում, որ ի սկզբանե այդ բանակցություններն ակնկալվող վերջնաարդյունքին հանգել չէին կարող: Թեև Անթիլիասի պատվիրակության մեջ ընդգրկված էին ՀՅԴ-ի ներկայացուցիչներ, այնուամենայնիվ նման կարևոր հարցերում վերջնական որոշումը վերապահված էր Դաշնակցության վերին ղեկավար մարմիններին, որոնք, բնականաբար, ցանկություն չունեին հրաժարվելու իրենց ազդեցությունը սփյուռքահայ լայն շրջանակների վրա պահպանելու հարցում այնպիսի կարևոր միջոցից, ինչպիսին էր եկեղեցին: Այնուամենայնիվ երկու նվիրապետական աթոռների միջև նկատվում է հարաբերությունների զգալի ջերմացում, որի դրսևորումներից էր նաև երկարամյա ընդմիջումից հետո՝

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 413-415:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 17, թթ. 4-5:

³ «Հասկ», 1988, թիվ 6-7-8, էջ 415:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 17, թ. 5:

1988 թ. հոկտեմբերին, Հուսիկ արքեպիսկոպոս Սանթուրյանի և Մերովբե արեղա Իսախանյանի՝ որպես Մայր Աթոռի պատվիրակների, մասնակցությամբ Անթիլիասում տեղի ունեցած մյուռոնօրհներին: Մա Կիլիկյո կաթողիկոսության Լիբանանում հաստատվելուց հետո թվով յոթերորդ մյուռոնօրհներն էր, որի ժամանակ արտասանած քարոզում Գարեգին Բ-ն, խոսելով Հայ Առաքելական եկեղեցու միասնականության մասին, մասնավորապես նշեց. «Այնքան ատեն որ մենք ունինք երկու Կաթողիկոսություններ, պիտի ունենանք միշտ մեկ եկեղեցի: Ան որ Միւռոնով կօծուի անոր համար էջմիածնական կամ անթիլիասական չկայ, անոր համար թե՛ էջմիածնական կայ եւ թե՛ անթիլիասական, որովհետեւ մե՛կ է հայ եկեղեցին»¹: Կիլիկիո կաթողիկոսը էջմիածնից ժամանած հոգևորականների միջոցով տասը միլիոն լիբանանյան ոսկի² է նվիրում Վազգեն Վեհափառին «Ատրպեյճանի այլազան շրջաններէն եւ Սումկայիթէն թե՛ Ղարաբաղի մէջ եւ թե՛ մանաւանդ Խորհրդային Հայաստանի մէջ գաղթական եկող եւ հաստատուող ազգակիցների կարիքները հոգալու համար»³: Կիլիկիո կաթողիկոսը «հոգեկան անհուն գոհունակութեամբ եւ բարձրագոյն աստիճանի գնահատութեամբ»⁴ ողջունում է նաև սփյուռքի երեք ավանդական կուսակցությունների՝ ՀՅԴ-ի, ՄԴՀԿ-ի, ՌԱԿ-ի, 1988 թ. հոկտեմբերի 1-ի համատեղ հայտարարությունը միասնականության և Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ: Այս հայտարարությունը աննախադեպ էր Հայկական Սփյուռքի պատմության մէջ, երբ տասնամյակներ շարունակ միմյանց դեմ պայքարող երեք ազգային քաղաքական ուժերը հանդես են գալիս համախմբվելու և միահամուռ ուժերով համընդհանուր խնդիրները լուծելու պատրաստակամությամբ: Խորհրդային Հայաստանի և Սփյուռքի միջև փոխվստահության առաջացմանը և հարաբերությունների ջերմացմանը որոշակի նպաստեց նաև ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1989 թ. նոյեմբերի 22-ի ընդունած օրենքը «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թ. Ցեղասպանության դատապարտման վերաբերյալ»: Նմանատիպ ազդեցություն ունեցավ նաև Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդունած մեկ այլ հրամանագիր ևս, որով մայիսի 28-ը ճանաչվում էր «Հայկական պետականության վերականգնման օր», իսկ Եռագույնը՝ «հայկական ազգային խորհրդանիշ»⁵:

1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի երկրաշարժը նոր ազդակ հանդիսացավ Սփյուռքի համար՝ միավորելու ջանքերը ավերիչ բնական աղետի հետևանքները վերացնելու ուղղությամբ: Արցախի հարցը, Սումգայիթի ջարդերը,

¹ «Զարթոնք», 1988, 15 հոկտեմբերի:

² Տասը միլիոն լիբանանյան ոսկին ժամանակի փոխարժեքով կազմում է 25 հազար ամերիկյան դոլար:

³ «Զարթոնք», 1988, 21 հոկտեմբերի:

⁴ «Հասկ», 1988, թիվ 9-10, էջ 440:

⁵ «Խորհրդային Հայաստան», 1989, 27 մայիսի:

Մայիտակի երկրաշարժը պատճառ դարձան Սփյուռքում հայրենասիրական զգացումների աննախադեպ բարձրացման, Հայրենիքի շուրջը համախմբվելու և նրան անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերելու համար: Այսպիսին էր համահայկական մթնոլորտը, երբ երկրաշարժից անմիջապես հետո՝ 1988 թ. դեկտեմբերի 15-ին, տեղի ունեցավ Գարեգին Բ-ի այցելությունը Խորհրդային Հայաստան¹: Նա որպես Կիլիկիո կաթողիկոս Հայաստան էր այցելում առաջին անգամ²: Նրան ուղեկցում էին Ջարեհ եպիսկոպոս Ազնավուրյանը և Կիլիկիո կաթողիկոսության Ազգային Կենտրոնական Վարչության Քաղաքական ժողովի ատենապետ, Լիբանանի խորհրդարանի պատգամավոր Խաչիկ Պապիկյանը: Այցի ընթացքում երկու կաթողիկոսները հանդիպեցին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանի հետ, եղան աղետի գոտում, իսկ դեկտեմբերի 18-ին Սուրբ Էջմիածնում համատեղ հոգեհանգստյան պատարագ մատուցեցին: Էջմիածնում արտասանած քարոզի ժամանակ Գարեգին Բ-ն առաջին անգամ շնորհակալության և դրվատանքի խոսքեր ուղղեց խորհրդային իշխանությունների հասցեին³: Թեև Կիլիկիո կաթողիկոսի այցը անմիջականորեն կապված էր երկրաշարժի հետ⁴, սակայն վերջինիս՝ Խորհրդային Հայաստան այցի փաստը, արտասանած մտքերը խորհրդային իշխանությունների և հայ առաքելական երկու եկեղեցիների հարաբերությունների վերաբերյալ թույլ են տալիս ենթադրել, որ այս այցը կարելի է դիտարկել որպես երկու աթոռների միջև դեռևս նախորդ ամիսներին մեկնարկած բանակցությունների և առկա պառակտումը վերացնելուն

¹ 1988 թ. հունիսին Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն Ռուս ուղղափառ եկեղեցու պատրիարքի հրավերով այցելում է նաև Մոսկվա՝ մասնակցելու Ռուսաստանում քրիստոնեության ընդունման հազարամյակի տոնակատարություններին: Այդ միջոցառումներին մասնակցում էին նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը, ինչպես նաև Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Եղիշե արքեպիսկոպոս Տերտերյանը և Պոլսո հայոց պատրիարք Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյանը (տե՛ս «Հասկ», 1988, թիվ 7-8-9, էջ 236-275):

² Գարեգին Բ-ին նախորդած Կիլիկիո Ջարեհ Ա Փայասելյան և Խորեն Ա Բարոյան կաթողիկոսներն իրենց գահակալության տարիներին երբևէ չեն եղել Էջմիածնում: Կիլիկիո գահակալներից միայն Գարեգին Ա Հովսեփյանն էր, որը 1945 թ. այցելել է Հայաստան՝ մասնակցելու կաթողիկոսական ընտրություններին: Վերջինիս ձեռքով կատարվել է նորընտիր Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Չորեքյանի օծումը: Գարեգին Բ-ն մինչ 1988 թ. այցը Էջմիածնում եղել է 1966, 1968 և 1969 թվականներին, երբ դեռ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս չէր: Նա կաթողիկոս է ընտրվել 1983 թ., իսկ մինչ այդ՝ 1977 թվականից, աթոռակից կաթողիկոս էր Խորեն Ա Բարոյանի կաթողիկոսության շրջանում: Փաստորեն Գարեգին Բ-ի այս այցելությունը Կիլիկիո կաթողիկոսների Սուրբ Էջմիածին կատարած պաշտոնական երկրորդ այցելությունն էր:

³ Տե՛ս «Էջմիածին», 1988, թիվ ԺԱ-ԺԲ, էջ 29-33:

⁴ Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն երկրաշարժի հետևանքների վերացման հարցում իր կարևոր դերակատարության համար 1990 թ. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Նախարարների խորհրդի կողմից պարգևատրվում է մեդալով, որը նրան է հանձնում Լիբանանում ԽՍՀՄ դեսպան Գենադի Իլիչևը: Տե՛ս «Հասկ», 1990, թիվ 8-12, էջ 67:

ուղղված գործընթացի շարունակություն¹: «Թերևս աղետը սթափեցնի՝ հարց տալու, թե ու՞ր ենք տանում մեր ժողովրդին Հայրենիք-Սփյուռք անջրպետը խորացնելով, որ կարող է մի օր կուլ տալ մեր բոլոր ազգային երազանքներն ու իդեալները»², - գրում է «Էջմիածնի» խմբագրականը Գարեգին Բ-ի Էջմիածին կատարած այցին նվիրված անդրադարձում: Այցի ընթացքում Կիլիկիո կաթողիկոսը եղավ աղետի գոտում, հանդիպեց հավատացյալների հետ, ինչպես նաև 100 հազար ամերիկյան դոլար նվիրաբերեց Մայր Աթոռին Գյումրու Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու ավերված զանգակատան վերանորոգման համար³: Գարեգին Բ-ն Էջմիածնի Մայր տաճարում արտասանած քարոզից հետո երկրաշարժի հետևանքների վերացման համար նվիրաբերում է նաև իրեն՝ Կիլիկիո կաթողիկոս դառնալուց հետո տրված հայրապետական երկզլխանի ոսկե արծիվը՝ «որպես խմոր ապագա նվիրահավաքության»⁴: Պատարագից հետո Վեհաբանում կազմակերպված ընդունելության ժամանակ գրեթե բոլոր ներկաները՝ թե՛ Սփյուռքից և թե՛ Հայաստանից, իրենց ելույթներում այդ օրը համարում էին «մեր ժողովրդի ներկայ ազգային եկեղեցական պատմության համար բացառիկ նշանակություն ունեցող պատմական օր», որը «ներկայ ճակատագրական հանգրուանին սահմանում է նոր էջ մը բանալու մեր ժողովրդի կեանքին մեջ»⁵:

Մեկնարկած այս գործընթացի հաջորդ քայլն արդեն 1989 թ. երկու կաթողիկոսների «պատմական տարողութեամբ մեծապես նշանակալից եւ իր տեսակին մեջ աննախընթաց»⁶ այցն էր ԱՄՆ: 1989 թ. փետրվարի սկզբին Վազգեն Ա-ն և Գարեգին Բ-ն ժամանում են Նյու Յորք⁷, որտեղ փետրվարի 3-ին հայկական Սուրբ Վարդան եկեղեցում տեղի է ունենում երկու կաթողի-

¹ Նշենք նաև, որ 1989 թ. Վազգեն Ա-ի հրավերով նախատեսված էր Գարեգին Բ-ի պաշտոնական այցը Սուրբ Էջմիածին, որն արագացրեց երկրաշարժը:

² «Էջմիածին», 1988, թիվ ԺԱ-ԺԲ, էջ 26:

³ Հետաքրքիր է, որ նույնքան գումար Վազգեն Վեհափառը նվիրաբերել էր Անթիլիասին Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի օրերին հայ համայնքի առջև ծառայած խնդիրները լուծելու նպատակով:

⁴ «Էջմիածին», 1988, թիվ ԺԱ-ԺԲ, էջ 33:

⁵ «Հասկ», 1988, թիվ 11-12, էջ 551:

⁶ «Հասկ», 1989, թիվ 1-2, էջ 26:

⁷ Սա Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի չորրորդ այցելությունն էր ԱՄՆ: Առաջինը տեղի էր ունեցել 1960 թ., երկրորդը՝ 1968 թ.: 1989 թ. ԱՄՆ կատարված այցելությունը նախորդել էր 1987 թ. այցը, որի ընթացքում նա Սփյուռքի հայկական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների և հայ հավատացյալների հետ բազմաթիվ հանդիպումներից բացի հանդիպել է նաև ԱՄՆ-ի նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանի, ինչպես նաև Նյու Յորքի քաղաքապետ Էդուարդ Քոչի, Կալիֆոռնիայի հայազգի նահանգապետ Ջորջ Դուքմեջյանի, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Խավիեր Պերես դե Կուելյարի հետ, որը կաթողիկոսին պարգևատրել է ՄԱԿ-ի «Խաղաղության մեդալով»: Վազգեն Ա-ի 1987 թ. ԱՄՆ կատարած այցի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս.Տ. Վազգեն Ա հայրապետի հովվապետական այցելությունը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ», Ս. Էջմիածին, 1988:

կոսների դիմավորման արարողությունը: Տիրում էր աննախադեպ ոգևորության և միասնականության մթնոլորտ, ինչպիսին եղել էր նաև փետրվարի 5-ին անգլիական St. John The Divine տաճարում երկու կաթողիկոսների՝ ավելի քան քսանհինգ հազար հայ հավատացյալների համար մատուցած հայրապետական պատարագի ժամանակ. «Այդ օրը առաջին անգամ կողք կողքի աղոթքի էին կանգնել հայ ժողովրդի զավակները՝ միասնական աղերսով առ Աստված. չկար էջմիածնական և Անթիլիասական, չկային տարբեր կուսակցությունների առանձնացյալ ներկայացուցիչներ, չկային տարբեր հարանվանությունների, քաղաքական, բարեսիրական և եկեղեցական զանազան կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, այլ կար միական, իրարահաղորդ, համագգային համագործակցության պատրաստ հայ ժողովուրդ»¹: Մուրբ Վարդան հայկական եկեղեցում տեղի ունեցած հանդիսության ժամանակ Վազգեն Ա-ն, խոսելով Հայ Առաքելական եկեղեցու միավորման մասին, ուղղակի նշում է. «Կհավատամ, որ մեր երկուքի ներկայությունը և գործակցությունը պիտի ստեղծե նոր մթնոլորտ, որը պիտի առաջնորդե մեզ մինչև երկու եկեղեցիներու վերամիավորում: ...Բոլորս պիտի սպասենք վերամիավորման լրումի պահին»: Գարեգին Բ-ն արձագանքում է. «Պատմությունը անցյալի հետ կնույնացնենք, այս պահուն սակայն մենք պատմություն կկերտենք», և ապա դիմելով Վազգեն Վեհափառին՝ շարունակում է. «Վեհափառ, ...եկեք միասին գործենք, չսպասենք, հիմա է պահը: Տարակարծություններ ունեցած ենք պատմության ընթացքին, որոնք դարմանված են: Հիմնականը Ազգն է, հիմնականը Եկեղեցին է: Կոչ կընեմ բոլորին, կղերականներուն և հավատացյալներուն, ոչ մեկ խտրություն դրեք, զացեք այն եկեղեցիները, որոնք էջմիածնական են»²: Հիրավի աննախադեպ իրավիճակ էր ստեղծվել երկու հայկական աթոռների միջև հարաբերություններում: Կարծես թե սատույցը հալվում էր: Առաջին անգամ երկու կաթողիկոսները իրենց հավատացյալներին կոչ էին անում չդնել խտրականություն և այցելել թե՛ էջմիածնապատկան և թե՛ անթիլիասապատկան եկեղեցիներ: Սակայն վերջիններիս նույն այդ կոչից պարզ էր դառնում, որ այդ եկեղեցիները պատկանելության կամ ենթակայության հարցը դեռևս շարունակում էր պահպանել նախկին դրությունը:

ԱՄՆ կատարած այս այցի ընթացքում երկու կաթողիկոսները մի շարք հանդիպումներ են ունենում նաև Ամերիկայի հայկական համայնքի և սփյուռքյան կառույցների ներկայացուցիչների հետ: Փետրվարի 6-ից 7-ը Նյու Յորքի Մուրբ Վարդան Մայր տաճարում տեղի է ունենում հավաք, որին մասնակցում են ԱՄՆ ժամանած երկու կաթողիկոսները, Հայ Ավետարանական և Կաթողիկե եկեղեցիների պատասխանատուները, ինչպես նաև հայ-

¹ «Էջմիածին», 1989, թիվ Բ-Գ, էջ 33:

² Նույն տեղում, էջ 31:

կական կուսակցությունների, սփյուռքյան բարեգործական ու մշակութային կազմակերպությունների և հայրենակցական միությունների՝ շուրջ 37 հայկական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ¹: Հանդիպման հիմնական թեման երկրաշարժից ավերված Ստեփանավան քաղաքի՝ սփյուռքի ջանքերով վերաշինման գործի կազմակերպումն էր: Խոսելով այդ հավաքի մասին՝ Վազգեն Ա-ն նշում է. «Մեծ համազգային ժողով էր, որի նմանը երևի տեղի չէր ունեցած գոնե այս վերջին 50-60 տարիների ընթացքում: Հենց այդպիսի ժողովի գումարումը հայ ազգային կյանքի հաղթանակներից մեկն էր հանդիսանում Սփյուռքի տարածքի վրա: Մեկ սկզբունք դեկավարում էր մեզ բոլորիս, որ աշխարհի բոլոր հայերը, Հայաստանից սկսյալ մինչև հեռավոր անկյունները Սփյուռքի, կազմում են *մեկ Եկեղեցի, մեկ ազգություն և մեկ Մայր Հայրենիք*»² (ընդգծումը մերն է – Է. Հ.): Այս այցելության ընթացքում Վազգեն Ա-ն և Գարեգին Բ-ն հանդիպումներ են ունենում ոչ միայն Սփյուռքի ազդեցիկ կառույցների ներկայացուցիչների, այլև ԱՄՆ-ի դեկավար շրջանակների, Նյու Յորքի քաղաքագլուխ Էդուարդ Քոչի, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշ ավագի հետ³: Իսկ ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչների պալատի փետրվարի 9-ի նիստը մեկնարկում է Վազգեն Վեհափառի աղոթքով⁴: ԱՄՆ կատարած այցի վերջին օրը Վազգեն Ա-ն առաջին անգամ այցելում է անթիլիասական թեմին պատկանող Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցի: Սա 1933 թ. հայտնի իրադարձություններից⁵ հետո առաջին անգամն էր, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը և Մայր Աթոռի միաբանության անդամ հոգևորականներն այցելում էին Կիլիկիո կաթողիկոսության հովանու ներքո գործող եկեղեցի: Այստեղ Վազգեն Ա-ն իր հնչեցրած պատգամի մեջ նշում է. «Էջմիածին և Անթիլիաս հարց չունին իրենց միջև»⁶: Կիլիկիո կաթողիկոսության պաշտոնաթերթ «Հասկն» այդ առիթով գրում է. «Նոր էջ մը կը բացուեր հայ ժողովուրդի ու յատկապես Ամերիկայի հայորդիներու ազգային եկեղեցական կեանքին մէջ»⁷: Երկու կաթողիկոսների ելույթներից միանգամայն պարզ է դառնում, որ նրանք ակտիվ բանակցել են նաև եկեղեցու միավորման հարցի շուրջ, և տպավորություն է ստեղծվում, որ առանցքային հարցերի շուրջ եկել են նախնական համաձայնության: Համենայն դեպս պարզ է մի բան՝ հարաբերությունները երկու հայկական նվիրապետական աթոռների միջև այլևս նախկինը չէր, և Գարեգին Բ-ի բնորոշմամբ «Ոսկի է կամուրջ մը

¹ «Ասպարեզ», 1989, 8 փետրվարի, էջ 1:

² «Էջմիածին», 1989, թիվ Բ-Գ, էջ 16, 53-54:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 46, թ. 7:

⁴ «Ասպարեզ», 1989, 14 փետրվարի, էջ 7:

⁵ Տե՛ս **Մելկոնյան Զ.**, *Армянская апостольская церковь во взаимоотношениях Армении и Диаспоры. Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции, Ереван, 2004*, с. 34-35:

⁶ «Ասպարեզ», 1989, 15 փետրվարի, էջ 1:

⁷ «Հասկ», 1989, թիվ 1-2, էջ 53:

նետուեցաւ Էջմիածնէն դէպի Անթիլիաս»¹: Սակայն այդ «ոսկէ կամուրջը» այդուհանդերձ չնպաստեց երկու կաթողիկոսների կողմից ակնկալվող «նոր էջի» բացմանը:

ԱՄՆ կատարած այս այցն առաջին հեթին նպատակ էր հետապնդելու համախմբել Ամերիկայի հայկական սփյուռքի ջանքերը երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու համար: Այդ մասին դեռևս այցից առաջ Էջմիածնում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ Վազգեն Վեհափառը հայտնել էր ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ Նիկոլայ Ռիժկովին², որը 1988 թ. երկրաշարժից անմիջապես հետո ժամանել էր Հայաստան: Սակայն իրականում, բացի այդ կարևոր գործի կազմակերպումը, երկու կաթողիկոսների միաժամանակ Ամերիկայում գտնվելու փաստը կրկին վկայում է երկու եկեղեցիների միջև հարաբերությունների խորացման մասին: Բնականաբար այս պատմական այցը հայտնվել էր ամբողջ Սփյուռքի ուշադրության կենտրոնում: Հայկական Սփյուռքի թերթերը ողողված էին այցը լուսաբանող և երկու կաթողիկոսների հետագա քայլերը մեկնաբանող հրապարակումներով³: Վազգեն Ա-ն այցի իր հարցազրույցներից մեկում, պատասխանելով լրագրողի՝ հայ առաքելական եկեղեցու վերամիավորման վերաբերյալ հարցին, նշել է, որ երկու հայրապետների միջև երկխոսությունը սկսվել էր դեռևս երկրաշարժից առաջ, սակայն աղետը ավելի էր սերտացրել հարաբերությունները. «Մենք արդեն եղբայրներ ենք: Սակայն կային խնդիրներ, որոնք լուծումի կը կարօտեն: Միասնաբար, համաձայնած ենք, որ քայլեր առնենք գործակցութիւն ստեղծելու համար»⁴:

Երբ համեմատում ենք Վազգեն Ա-ի նախորդ՝ 1987 թ. ԱՄՆ ու Կանադա և երկու կաթողիկոսների ԱՄՆ կատարած այցերը, ակնհայտ է դառնում, թե Արցախյան շարժումն ու Սպիտակի երկրաշարժն ինչպիսի ազդեցություն էին թողել երկու եկեղեցիների փոխհարաբերությունների բարելավման վրա: Բավական է նշել, որ 1987 թ. այցելության ընթացքում Վազգեն Վեհափառը որևէ պաշտոնական հանդիպում չունեցավ Կիլիկիո Աթոռի ներկայացուցիչների հետ, իսկ տեսակցությունները, ըստ նրա հավաստման, տեղի ունեցան «անպաշտոն կերպով, կարճատև տեսակցութեան ձևի տակ»⁵: Այցի ընթացքում հակաէջմիածնական շրջանակները Վազգեն Ա-ի դեմ լայնորեն իրականացնում էին հակաքարոզչություն: Մամուլում տպված զանազան քննա-

¹ Նույն տեղում, էջ 62:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 33, թ. 7:

³ Այս այցի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի հայկական անգլիալեզու մամուլի հրապարակումների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Չալյան Մ.**, Освещение вопроса объединения двух армянских апостольских церквей в англоязычной армянской прессе США // Հայոց պատմության հարցեր, Երևան, 2003, էջ 149-159:

⁴ «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս.Տ. Վազգեն Ա հայրապետի հովվապետական այցելությունը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ», Ս. Էջմիածին, 1988, էջ 77:

⁵ «Հայրենիքի ձայն», 1988, 7 փետրվարի:

դատող և պարսավող հողվածներից բացի՝ Լոս Անջելեսի էջմիածնապատկան հաստատությունների, դպրոցների, անգամ եկեղեցիների և առաջնորդարանի պատերին փակցվում էին թռուցիկներ Վազգեն կաթողիկոսի պատկերով, որոնցում փորձում էին կաթողիկոսին ներկայացնել ոչ թե որպես հոգևորականի, այլ խորհրդային կուսակցական գործչի: Օրինակ՝ թռուցիկներից մեկում պատկերված էր Վազգեն Ա-ն, որի վեղարի խաչը փոխարինված էր մուրճ ու մանգաղով, և բացի դրանից՝ նշված էր հետևյալ գրությունը. «Բարի չեկաք, ազատ հայեր պետք ունին Գարեգին Բ-ին»¹:

1989 թ. երկու կաթողիկոսների՝ ԱՄՆ կատարած այցի ընթացքում նման դրսևորումներ տեղի չունեցան, այլ ընդհակառակը, չնայած որոշ դեպքերում առանձին զսպվածությանն ու զգուշավորությանը՝ գրեթե ամբողջ սփյուռքյան մամուլը լի էր միասնականության և հայրենասիրական ոգով տոգորված հրապարակումներով: Ամբողջ հայությունը ուղղակիորեն խոսում էր երկու հայկական եկեղեցիների վերամիավորման հրատապության մասին, իսկ շատերը կարծիք էին հայտնում, որ այդ միավորումը տեղի կունենա մոտ ապագայում, քանզի դրա համար ստեղծված են բոլոր նպաստավոր պայմանները:

Էջմիածնի և Անթիլիասի միջև «լուրջ երկխոսությունը եկեղեցու միավորման կենսական հացերի շուրջ»² շարունակվեց նաև 1989 թ. ապրիլի 21-ից 29-ը, երբ Վազգեն Ա-ի հրավերով Հայաստանում էր գտնվում Գարեգին Բ-ն: Այստեղ նրան ուղեկցում էին Կիլիկիո կաթողիկոսության Արևելյան Ամերիկայի թեմի առջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանը, Արևմտյան Ամերիկայի թեմի առաջնորդ Տաթև արքեպիսկոպոս Սարգսյանը, Հալեպի թեմի առաջնորդ Սուրեն Քաթարոյանը, գավազանակիր Բաբկեն արեղա Չարյանը, ինչպես նաև աշխարհիկ գործիչներ՝ Կիլիկիան աթոռի Ազգային կենտրոնական վարչության անդամներ Ոսկերեքան Արզումանյանը և Երվանդ Փամպուրյանը: Նշենք, որ վերջիններս ՀՅԴ-ի ղեկավար կազմի ներկայացուցիչներ էին, իսկ Երվանդ Փամպուրյանը նաև այդ կուսակցության Բյուրոյի անդամ էր: Երկու կաթողիկոսներին ապրիլի 22-ին ընդունում է ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Հ. Ոսկանյանը: Ապրիլի 23-ին Էջմիածնի Մայր տաճարում Գարեգին Բ-ն մատուցում է պատարագ: 1441 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոսության էջմիածին տեղափոխվելուց հետո Գարեգին Բ-ն Տանն Կիլիկիո առաջին կաթողիկոսն էր, որ պատարագ էր մատուցում Մայր տաճարում: Ապրիլի 24-ին երկու կաթողիկոսները այցելում են Ծիծեռնակաբերդ, այնուհետև իրենց ուղեկցող պատվիրակությունների հետ՝ նաև Եղեգնաձորի, Սիսիանի և Գորիսի շրջաններ՝ պատմաճարտարապետական հուշարձանները դիտելու և հավատացյալների հետ հանդիպելու:

¹ «Չարթունք», 1987, 29 դեկտեմբերի:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 33, թ. 217:

նպատակով: Նրանք ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Լ. Սահակյանի հետ քննարկում են երկրաշարժի հետևանքների վերացման ու վերաշինության հետ կապված հարցերը¹: Այցի վերջում նրանք ստորագրում են հայտարարություն, որտեղ, երկրաշարժի հետևանքների համատեղ ուժերով վերացման ջանքերից բացի, նշվում է երկու աթոռների միջև առկա խնդիրների կարգավորման մասին: Գարեգին Բ-ի Խորհրդային Հայաստան կատարած այս երկրորդ այցելությունը չափազանց կարևորվում է երկու աթոռների միջև տասնամյակներ շարունակ առկա խնդիրների և պատակաման հարցի լուծման առումով: Հատկանշական է, որ խորհրդային իշխանության առանձին մարմիններ, որոնք ուշիուշով հետևում էին երկու աթոռների միջև տեղի ունեցող գործընթացներին, այս այցելության հիմնական նպատակը համարել են ոչ թե երկրաշարժի հետևանքների վերացման ուղղությամբ համատեղ աշխատանքների համակարգումը, այլև դրանց միջև մեկնարկած բանակցությունների շարունակականությունը²:

Այս այցի մանրամասների քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ընդհանուր ողբերգությունը և համահայկական խնդիրները հաշտեցրել էին երկու՝ միմյանց նկատմամբ, մեղմ ասած, ոչ բարյացակամ տրամադրված հայոց երկու եկեղեցիներին, որոնց՝ կրկին վերամիավորվելու հեռանկարը դառնում էր ավելի իրական: Ապրիլի 23-ին Սուրբ Էջմիածնում մատուցված պատարագի ժամանակ Գարեգին Բ-ն առաջին անգամ ջերմ օրհնության խոսքեր արտասանեց Խորհրդային Հայաստանի և այն ղեկավարող կազմակերպության՝ կոմունիստական կուսակցության հասցեին՝ ուղղակի նշելով. «Թող Աստված օրհնի մեր հարազատ պետությունը՝ Հայաստան աշխարհը, իր բոլոր *կազմակերպություններով և հիմնարկություններով* (ընդգծումը մերն է, իմա՝ նաև Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը – Է. Հ.) և ժողովրդի բոլոր շերտերով»³: Եթե հաշվի առնենք նախկինում Կիլիկիո կաթողիկոսի և կաթողիկոսության մյուս ներկայացուցիչների ելույթների ժամանակ և մամուլում տեղ գտած բազմաթիվ սուր քննադատական խոսքերը՝ ուղղված Խորհրդային Հայաստանի և այն ղեկավարող քաղաքական ուժի դեմ, իսկապես այս խոսքերը կարելի է համարել աննախադեպ: Հատկանշական է մեկ հանգամանք ևս. Գարեգին Բ-ն իր ելույթում Վազգեն Ա-ի հասցեին գովեստի խոսքեր հնչեցնելուց հետո նշեց, որ վերջինս հայ եկեղեցու պատմության մեջ կմնա որպես «Հայոց Վերածնունդի Կաթողիկոս»⁴: Ավելորդ չէ նշել, որ նախկինում՝ 1957 թ. բաժանումից և հատկապես 1964 թ. հետո Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը ուղղակի փորձում էր վիճարկել անգամ Էջմիածնի գերագահության հարցը, իսկ Կիլիկիո կաթողիկոսները իրենց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 46, թ. 7:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 33, թ. 212:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 33, թ. 213-214:

⁴ «Էջմիածին», 1989, թիվ Դ-Ե-2, էջ 20, նաև՝ «Հասկ», 1989, թիվ 4-5, էջ 199-200:

կոչման մեջ սկսել էին օգտագործել «Ամենայն հայոց» տիտղոսը¹: Փաստորեն, Հայաստան կատարած այս այցից հետո Գարեգին Բ-ն հրաժարվեց վերը նշված տիտղոսից և հրապարակայնորեն ընդունեց Վազգեն Ա-ի՝ ամբողջ Հայ Առաքելական եկեղեցու ղեկավար լինելու հանգամանքը²: Այս առումով բնութագրական են Էջմիածնի Վեհաբանում կազմակերպված ճաշկերույթի ժամանակ Գարեգին Բ-ի Վազգեն Ա-ին պաշտոնապես Անթիլիաս հրավիրելու ժամանակ հնչեցրած խոսքերը. «Իմ ցանկությամբ է եւ հրաւերս է որ դուք ըլլաք եւ տեսնէք տասնեակ հազարներով մեր ժողովուրդը, որ պիտի ընդունի Ձեզ իբրեւ իր հարազատ *Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը*» (ընդգծումը մերն է – Է. Հ.)³: Իսկ այդ ճաշկերույթին ներկա Միլվա Կապուտիկյանը, խոսելով այս պատմական այցի մասին, ուղղակի հայտարարել է. «Երկար բաժանումից հետո մեր երկու Աթոռները վերամիավորվեցին»⁴: Այդ ճաշկերույթի ժամանակ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Վեհափառի ելույթն ամբողջացնում է երկու աթոռների միջև առկա իրավիճակը, որտեղ իրական գնահատականներ է տալիս այն արդյունքներին, որին հանգել էին երկու կաթողիկոսները իրենց վերջին բանակցությունների ընթացքում: Նախ նա Կիլիկիո գահակալին բնութագրում է որպես «իրապետ անկեղծ ...համարձակ եւ հետեւողական»: Այնուհետև Վեհափառը, հիշատակելով Ս. Կապուտիկյանի նշված ելույթը, խոսում է հայաստանաբնակ հայերի քաղաքական որոշակի միամտության մասին՝ պարզաբանելով, որ հաճախ հնարավոր չի լինում մեկ քայլով լուծել տասնամյակներով և հարյուրամյակներով առաջացած խնդիրները, և որ ակնկալիքները պետք է լինեն իրատեսական: Ապա ներկայացնելով 1956-1957 թթ. հետո ստեղծված «սուր լարված վիճակը» երկու աթոռների միջև՝ անդրադառնում է վերջին երկու տարիների բանակցություններին՝ նշելով, որ «այդ ընթացքը փակույց արդեն», ապա շարունակում է. «Յետ այսու գուցե անհարժեշտ կը լինին ոչ միայն խօսակցություններ, այլ բանակ-

¹ 1963 թ. հոկտեմբերին Երուսաղեմում տեղի էր ունեցել Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի և Կիլիկիո կաթողիկոս Խորեն Ա-ի հանդիպումը, որի ժամանակ ստեղծված ջերմ մթնոլորտը և «առանց պայմաններ դնելու» երկու աթոռների միջև հարաբերությունների շարունակման պայմանը շուտով խաթարվել էին: Ավելին, 1964 թ. փետրվարին Խորեն կաթողիկոսը Կիլիկիո աթոռը հռչակեց Էջմիածնի աթոռին «հաւասարագօր»: Դրանից հետո Կիլիկիո կաթողիկոսները սկսեցին ոչ միայն օգտագործել «Ամենայն հայոց» տիտղոսը և միջեկեղեցական հարաբերություններում հանդես գալ որպես առանձին եկեղեցի, այլև գործնական քայլեր ձեռնարկեցին Էջմիածնապատկան հայոց եկեղեցական թեմերը Անթիլիասին միացնելու ուղղությամբ: Մասնավորապես Կիլիկիո աթոռի նոր կանոնադրության 32-րդ կետով Պարսկաստանի, Հունաստանի և ԱՄՆ-ի հայոց թեմերը հռչակվեցին որպես անթիլիասական, իսկ Միլանի հայոց թեմի առաջնորդ նշանակվեց Անթիլիասի միաբաններից Արտավազդ եպիսկոպոսը՝ առանց Էջմիածնի համաձայնության:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 46, թ. 7:

³ «Հասկ», 1989, թիվ 4-5, էջ 203:

⁴ Նույն տեղում, էջ 263:

ցութիւններ որոշ թեմական հարցեր լուծելու, եւ այլն»¹: Այսինքն՝ առկա խնդիրները դեռևս իրենց ամբողջական լուծումը չէին ստացել, բայց, այնուամենայնիվ, սա վճռական քայլ էր դեպի առաջ, ինչը Վազգեն Վեհափառին թույլ է տալիս եզրակացնել. «Մեր երկու աթոռների այս մերձեցումը, համերաշխումը եւ գործակցութիւնը իմաստատրուեց նաեւ ոչ միայն եկեղեցական մակարդակի վրայ, այլ նաեւ համազգային, նույնիսկ քաղաքական»²:

Երկու կաթողիկոսությունների միջև հարաբերությունների նոր փուլի մեկնարկի, առկա խնդիրների լուծման պատրաստակամության ոգով էր շարադրված նաև այցի ավարտին երկու կաթողիկոսների ընդունած հայտարարությունը³:

Այցից հետո ևս Գարեգին Բ-ն մշտական կապի մեջ էր Վազգեն Ա-ի հետ, որից փորձում էր տեղեկանալ Արցախի շուրջ և Հայաստանում ծավալվող իրադարձությունների ընթացքին և միաժամանակ իր գորակցությունն էր հայտնում վերջինիս: 1989 թ. հոկտեմբերին նրան հղած գրության մեջ Կիլիկիո կաթողիկոսը գրում էր. «Մոտեն կհետևինք այս օրերուն Ղարաբաղի և Հայաստանի մեր ժողովրդի կրած ահավոր զրկանքներուն, վտանգալից նեղություններուն, ճնշումներուն և անարդարություններուն: ...Ձեզի հետ ենք աղոթքով, մտածումով և կամքով: Պատրաստ ենք մեր գերագույն կարելին ի գործ դնելու գորավիզ կանգնելու Ձեզի և մեր անընկճելի ժողովուրդին»⁴:

Երկու կաթողիկոսների հաջորդ հանդիպումը տեղի է ունենում 1990 թ. մայիսին Բրյուսելում, երբ Վազգեն Ա-ի հրավերով Գարեգին Բ-ն մասնակցում է նորակառույց Սուրբ Մարիամ Մագդաղենացի եկեղեցու օծմանը: Սա ևս աննախադեպ և հենց երկու կաթողիկոսների կողմից «պատմական» համարված իրադարձություն էր, երբ Ամենայն հայոց կաթողիկոսն ու Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսը միասին օծում էին էջմիածնապատկան եկեղեցին: Երկու կաթողիկոսների ելույթներում կրկին ընդգծվում էր այն գաղափարը, որ «չկան այլևս անթիլիասական կամ էջմիածնական եկեղեցիներ. կայ մեկ հայոց եկեղեցի բոլորի՝ ն համար»⁵: Այցելության ընթացքում նրանք հանդիպում են Բրյուսելի քաղաքապետին, կարդինալին, Եվրոպայի խորհրդի նախագահին, որին շնորհակալություն են հայտնում 1987 թ. հունիսին ընդունված՝ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվող բանաձևի համար: Բրյուսելում համայնքի ներկայացուցիչներին ուղղած իր խոսքում Գարեգին Բ-ն նշում է. «Անձնական տեսակցութիւններով մենք կրցանք մեր մէջ ստեղծել եւ մեր մէջէն ջանալ մեր ժողովուրդին փոխանցել միութեան պատգամը

¹ Նույն տեղում, էջ 269-272:

² Նույն տեղում, էջ 270:

³ «Էջմիածին», 1989, թիվ Դ-Ե-Զ, էջ 27-29, նաև՝ «Հասկ», թիվ 4-5, 1989, էջ 273-275:

⁴ Հղումը ըստ՝ **Պետրոսյան Բ.**, Հայրենիք-Մփյուռք հարաբերությունները 1988-2001 թվականներին, Երևան, 2011, էջ 171:

⁵ «Հասկ», 1990, թիվ 5-6-7, էջ 368:

ն՝ չ ձեռնարկել ճանաչելու յատուկ միասնականության իմաստով, այլ՝ հաւատ-
քով եւ համոզումով: Եկեղեցին եղած է, կը մնայ ու պիտի մնայ մէկ եկեղեցի,
մէկ ազգ, այլապէս մենք չենք կրնար ըլլալ տոկուն, յառաջացող եւ ապագա-
յին յաղթանակող ազգ»¹: Այս խոսքերը ևս մէկ անգամ ցույց են տալիս, որ
երկու նվիրապետական այրոնների միջև մերձեցումն ընթանում էր երկու վե-
հափառների անկեղծ ջանքերի շնորհիվ, և նրանք իրապէս ցանկանում էին
գործնական քայլեր կատարել այդ ուղղությամբ: Բրյուսելում մի քանի օր
մնալուց հետո երկու կաթողիկոսները մեկնում են Փարիզ, որտեղ Գարեգին
Վեհափառի խոսքերով՝ «շատ գործեր չունինք գաղութին հետ կապուած.
մենք այնտեղ միասին պիտի նստինք, պիտի ծրագրենք, պիտի խորհրդակ-
ցինք, ապագայի նոր անելիքներու մասին»²: Փաստորէն այն հինգ օրը, որ եր-
կու վեհափառները նախատեսում էին անցկացնել Փարիզում³, հիմնակա-
նում նվիրելու էին դեռևս երկու տարի առաջ մեկնարկած բանակցություննե-
րի շարունակմանը: Փարիզում Վազգեն Վեհափառը համայնքի ներկայացու-
ցիչների հետ հանդիպման ժամանակ ուղղակիորէն հայտարարում է. «Մէկ
անձ եղան երկու Աթոռները՝ Մայր Աթոռի եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթո-
ղիկոսութեան ժողովրդի հաւատացեալներով», իսկ Գարեգին Բ-ի խոսքերը
հիրավի աննախադէպ էին, երբ վերջինս, Վազգեն Ա-ին Անթիլիաս այցելելու
հրավեր հղելով, ասում է. «Գաք այցի եւ Անթիլիասի մէջ բազմիք Կիլիկիան
Աթոռի Կաթողիկոսի գահին վրայ»⁴: Երկու կաթողիկոսներին, բացի եկեղե-
ցական հարցերից, հուզում էին նաև համահայկական բնույթի խնդիրները:
Վերջիններս համատեղ հուշագիր ստորագրեցին Հայոց ցեղասպանության
75-րդ տարելիցին նվիրված, որն ուղարկվեց Միացյալ ազգերի կազմակեր-
պության գլխավոր քարտուղարին, երկու կաթողիկոսները Ղարաբաղյան
խնդրի արդարացի լուծման պահանջով նամակ ուղարկեցին նաև ԽՍՀՄ
առաջին նախագահ Միխայիլ Գորբաչովին: Վեհափառները Փարիզում հան-
դես եկան նաև հայ ժողովրդին ուղղված միասնականության կոչով:

Այս կարևոր և պատմական այցի ընթացքում ևս, չնայած ելույթներին,
առկա պառակտումը վերացնող հստակ գործնական քայլեր չձեռնարկվեցին:
Հատկապէս անդրադարձ չեղավ պառակտման հիմնական պատճառին՝
Միջուկում գործող էջմիածնական և անթիլիասական եկեղեցական թեմերի
հարցին: Եթէ երկու կաթողիկոսների մակարդակով մերձեցման ջանքերը և
ցանկությունը ակնհայտ էին, ապա ավելի ցածր օղակներում այդ միտումնե-
րը գրեթէ չէին նկատվում, և անգամ ընդհակառակը՝ առկա էր ներքին դի-
մադրություն երկու եկեղեցիների միավորմանը միտված այս գործընթացի

¹ Նույն տեղում, էջ 378:

² Նույն տեղում, էջ 379:

³ 1985 թ. հենց Փարիզում էր տեղի ունեցել երկու վեհափառների առաջին անձնական
հանդիպումը որպէս Սուրբ Էջմիածնի և Կիլիկիո գահակալներ:

⁴ «Հասկ», 1990, թիվ 5-6-7, էջ 386, 390:

դեմ: Էջմիածնի և Անթիլիասի վերջնական վերամիավորմանը կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել պառակտման վերացմանը չէին նպաստում նաև այն քաղաքական կազմակերպությունները, որոնց ազդեցության ներքո էին գտնվում հայկական երկու նվիրապետական աթոռները: ՀՅԴ-ն կարծում էր, որ եկեղեցիների միավորմամբ կուսակցությունն ամբողջությամբ կկորցնի իր ազդեցությունը Կիլիկիո կաթողիկոսության վրա՝ դրանով հայկական սփյուռքի մի որոշ մասի վրա քաղաքականություն կիրառելու կարևոր միջոցը զիջելով գաղափարական և քաղաքական հակառակորդ երկրին և կոմունիստական կուսակցությանը: Խորհրդային Հայաստանում երկրի քաղաքական իշխանությունները ձգտում էին որոշակիորեն նպաստել միավորման գործընթացին՝ դրանով նպատակ հետապնդելով մեծացնել իրենց ազդեցությունը Սփյուռքում: Սակայն, այնուամենայնիվ, Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական իշխանությունները որոշակի զգուշավորություն էին ցուցաբերում եկեղեցիների միավորման հարցում: Խորհրդային Միության ամբողջ տարածքում սկիզբ առած ժողովրդավարացման գործընթացների և Հայաստանում վերելք ապրող Արցախյան շարժման ետնախորքի վրա երկու հայ եկեղեցիների վերամիավորումը Էջմիածնի գլխավորությամբ զգալիորեն կմեծացներ Մայր Աթոռի՝ առանց այն էլ վերջին տարիներին անընդհատ աճող հեղինակությունը, և որ ամենակարևորն է՝ կաճեր Հայ Առաքելական եկեղեցու քաղաքական ազդեցությունը, որից զգուշանում էին երկրի քաղաքական իշխանությունները: Այդ մասին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմ հղած զեկուցագրերում ուղղակի ակնարկում էին նաև Խորհրդային Հայաստանի անվտանգության համապատասխան մարմինները¹:

Խորհրդային Հայաստանի պետական անվտանգության կոմիտեի (ՊԱԿ) ղեկավար Վ. Բադամյանը ՀԿԿ Կենտկոմ ներկայացրած զեկուցագրերից մեկում, անդրադառնալով Հայ Առաքելական երկու եկեղեցիների վերամիավորման գործընթացին, այն համարում է ոչ միայն զուտ եկեղեցական հարաբերությունների դրսևորում, այլև քաղաքական անհրաժեշտ հարց՝ հաշվի առնելով եկեղեցու կարևոր դերը Սփյուռքի հետ հարաբերություններում: Կարևորելով այդ գործընթացը՝ նա, սակայն, ճիշտ է գնահատում ստեղծված իրավիճակը. «Երկու աթոռների դիրքորոշումների մերձեցման սկսված գործընթացը արտաքինից տեղի է ունենում փոխադարձ, միահամուռ միասնականության ձգտման ֆոնի վրա, սակայն խորքում այն իր մեջ թաքցնում է շատ անորոշություններ կապված *գաղափարական բնույթի խնդիրների* (ընդգծումը մերն է – Է. Հ.) գործնական լուծումների հետ»²: «Գաղափարական բնույթի խնդիրներ» ասելով Վ. Բադամյանը առաջին հերթին նկատի ուներ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 47, թ. 70-71:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 34, թ. 44:

ՀՅԴ-ի վերաբերմունքը Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ և հակառակը՝ Խորհրդային Հայաստանի վերաբերմունքը նրա նկատմամբ, որին խորհրդային իշխանությունները չէին դիտում որպես «հայրենասիրական և առաջադիմական» ուժ և մշտապես դասում էին հակախորհրդային կառույցների շարքում: Նման քաղաքական անվստահության պայմաններում էին ընթանում երկու աթոռների միջև բանակցությունները, և որքան էլ որ առանձին եկեղեցական գործիչներ ու սփյուռքյան շրջանակներ անկեղծորեն ձգտում էին հանգել երկու հայկական առաքելական եկեղեցիների միջև առկա սուր հակասությունների լուծմանը, այն ի սկզբանե դատապարտված էր ձախողման, քանի դեռ լուծված չէին այդ պատակտումը պայմանավորող քաղաքական պատճառները:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ, բացի երկու եկեղեցիների հարաբերություններին առնչվող քաղաքական բնույթի խնդիրներից, առկա էր նաև ներքին ընդդիմություն՝ ուղղված երկու վեհափառների ջանքերին: Եթե երկու կաթողիկոսները իրենց քայլերում անկեղծ էին և իրապես ցանկանում էին հասնել հնարավոր միասնականության վերականգնմանը և փորձում էին գործնական քայլեր ձեռնարկել, ապա իրենց ենթակա շատ թեմերում նկատելի էր ընդգծված դժգոհություն այդ ամենի նկատմամբ, որը սուր էր հատկապես ամերիկյան թեմերում¹: Հանդիպումներից մեկի ժամանակ Վազգեն Ա-ն անդրադառնում է այդ հարցին. «Ճշմարիտ է որ կան նաեւ անորոշ հարցեր, գուցէ եւ մտահոգութիւններ եւ տեղ-տեղ դժգոհութիւններ... Ես կակնարկեմ յատկապէս Միացեալ Նահանգներու կացութեն... Պէտք է խոստովանեմ, որ այնտեղ կացութիւնը բարդ է, գուցէ շատ բարդ», ապա չկորցնելով հույսը ակնկալվող արդյունքի վերաբերյալ՝ Վեհափառը դրանք համարում է «տեղական երեւոյթներ», որոնք «առաջին շրջանի համար գուցէ բացատրելի եւ հասկանալի են»: Այնուհետև, խոսելով իր և Գարեգին Երկրորդի եկեղեցական հարցում ունեցած դիրքորոշման մասին, նա նշում է. «Մեր յարաբերութիւններու մակարդակին վերայ կարծեմ ամէն ինչ յստակ է եւ վերջնական» և ապա հույս հայտնում, որ «թեմական մակարդակներու վրայ այդ մտահոգութիւնները կը վերանան, անորոշութիւնները կը յստականան եւ նաեւ այդ շրջաններուն մէջ մէկ եկեղեցին կը դառնայ մէկ անձ, մէկ մարմին, մէկ նպատակ հետապնդող»²: Սփյուռքյան թերթերին տված հարցազրույցներից մեկում նույն մտահոգությունն է հայտնում նաև Գարեգին Բ-ն, որը թեև

¹ Էջմիածնապատկան և անթիլիասապատկան եկեղեցական թեմերի միջև հակասություններն այնքան խորն էին, որ անգամ ամերիկյան նույն քաղաքում գործող երկու թեմերը համազգային նշանակություն ունեցող Հայոց ցեղասպանության տարելիցը նշում էին առանձին-առանձին: 1990 թ. առաջին անգամ Էջմիածնապատկան և անթիլիասապատկան թեմերը ԱՄՆ-ում այդ կարևոր տարելիցը նշեցին համատեղ, որի առիթով Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն իր հատուկ ուղերձով ողջունեց այդ քայլը: Տե՛ս «Հասկ», 1990, թիվ 2-3, էջ 177:

² «Հասկ», 1990, թիվ 5-6-7, էջ 386:

երկու աթոռների միջև ստեղծված գործակցությունը համարում է «հիմնական, կենսական և անդառնալի ճանապարհ», միաժամանակ մատնանշում է առկա խնդիրները՝ նշելով՝ «Բնականօրեն կան տակալին որոշ հարցեր կարգ մը թեմերու հետ առնչուած»¹: Այն, որ եկեղեցական խնդիրը հեռու է իր վերջնական լուծումը ստանալուց, վկայում է նաև այն փաստը, որ 1990 թ. մայիսին երկու վեհափառների Փարիզում տեղի ունեցած աննախադեպ ջերմ մթնոլորտում անցած հանդիպումից անմիջապես հետո Կիլիկիո գահակալը մեկնում է ԱՄՆ, որտեղ վերջինս պետք է մասնակցեր անթիլիասապատկան նորակառույց երեք եկեղեցիների օծմանը²: Այն է՝ երկու եկեղեցիների հարաբերություններում հիմնաքարային նշանակություն ունեցող թեմական հարցը շարունակում էր մնալ չլուծված, ավելին՝ անթիլիասական թեմերը ավելի էին ընդլայնում իրենց գործունեությունը ԱՄՆ-ում:

Նշենք նաև, որ երկու աթոռների միջև հարաբերությունների ջերմացման այս գործընթացը չէր վրիպել նաև Թուրքիայի ուշադրությունից, որտեղ որոշակի անհանգստացած էին այս գործընթացից: «Երկու օձի գլուխները (նկատի ունեն երկու վեհափառներին – Է. Հ.) քով քովի եկան եւ ասիկա վտանգաւոր կացութիւն ստեղծեց մեզ համար»³, – ահա այսպես է բնութագրում երկու կաթողիկոսությունների միջև ստեղծված ջերմ հարաբերությունները թուրքական հեռուստատեսություններից մեկը՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտմանը նվիրված իր հեռուստաանդրադարձներից մեկում:

Հայաստանի անկախացումից հետո երկու հայ եկեղեցիների համար ստեղծվեցին հետագա համագործակցության նոր պայմաններ, հակասությունների լուծման նոր հնարավորություններ, ինչպես նաև քաղաքական նոր իրավիճակով պայմանավորված՝ նոր խնդիրներ: Մակայն այս իրավիճակը, ի հեճուկս սպասումների, չնպաստեց հին խնդիրների լուծմանը: 1993 թ. սփյուռքյան թերթերից մեկին տված հարցազրույցում դեռևս Գարեգին Բ-ն Էջմիածնի և Անթիլիասի միջև «միասնականութեան ոգին եւ գործակցութիւնը» պայմանավորում է այն բանով, որ «երբ փոխադարձ վստահութեան մթնոլորտը վերաշինուի, եւ գոյութիւն ունեցող թիրիմացութիւնները փարատին, աւելի լայն կարելիութիւններ կը ստեղծուին դեռ առկախ մնացած հարցերու աստիճանական լուծման համար»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, փոխվել էր Կիլիկիո կաթողիկոսի հռետորաբանությունը, որը խիստ տարբերվում էր այն ելույթներից, որոնք վերջինս ունենում էր 1988-1990 թթ.: Շատերը կարծում էին, որ Հայաստանի անկախությունից և խորհրդային կարգերի տապալումից հետո այլևս կվերանան եկեղեցական պառակատման բուն պատճառները: «Մեր օրերին Հայաստանի Հանրապետութեան պայմանները

¹ Նույն տեղում, էջ 343, 346:

² Նույն տեղում, էջ 402-452:

³ Նույն տեղում, էջ 356:

⁴ «Նոր աշխարհ» (Նիկեա), 1993, 16 մարտի:

րում այլևս որեւէ այժմէութիւն չունեն չայ Սփյուռքում սովետական կարգերի շրջանում ստեղծուած կացութիւններն ու գործելակերպը, ի մասնաւորի հայ եկեղեցական կեանքի մակարդակի վրայ եւ Մայր Աթոռիս և Տանն Կիլիկիոյ Աթոռի յարաբերութիւններում: Պարզ է բոլորիս, որ այդ կացութիւններն ու գործելակերպը առաջ էին եկել միմիայն սովետական կարգերի առկայութեան հետեւանքով չայաստանում»¹, – այսպէս էր արտահայտւում Վազգեն Ա-ն իր հայրապետական խոսքում 1993 թ.: Սակայն, փաստորեն, պառակտման պատճառներն ավելի խորքային էին և կամ այդպիսին էին դարձել անցած տասնամյակների ընթացքում, իսկ վերականգնված անկախութունը ի գորու չէր լուծելու այդ թնջուկը: Անկախութեան հռչակումից հետո՝ 1991 թ. սեպտեմբերի վերջին, Սուրբ Էջմիածնում տեղի ունեցած մյուռոնօրհներին² մասնակցելու առիթով սփյուռքայան թերթերից մեկին տված հարցազրույցում Գարեգին Բ-ն, խոսելով Էջմիածնի և Անթիլիասի հարաբերութունների մասին, նշում է. «Տակալին կան որոշ հարցեր, որոնք բոլորովին չեն հարթուած, պէտք է անկեղծ ըլլալ եւ ճշմարտութիւնը տեսնել ինչպէս որ է»³: Իսկ այդ տարաձայնութունները հիմնականում վերաբերում էին եկեղեցական թեմերի պատկանելութեան կամ ենթակայութեան հարցին:

Ինչպէս հայտնի է, եկեղեցական պառակտման խնդիրը հետագայում փորձեց լուծել ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, երբ Վազգեն Ա-ի մահից հետո՝ 1995 թ., նախագահի միջամտութեամբ Ամենայն չայոց կաթողիկոս ընտրվեց Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն⁴: Սակայն, ինչպէս գիտենք, այդ քայլը ոչ միայն չլուծեց միավորման հարցը, այլև ընդհակառակը՝ ավելի սրեց հակասութունները երկու աթոռների միջև, որին նպաստեցին նաև չայաստանում տեղի ունեցած մի շարք այլ ներքաղաքական իրադարձութուններ⁵: Շուտով՝ 1995 թ. հունիսի 28-ին, Անթիլիասում Մեծի Տանն Կիլիկիո 42-րդ գահակալ ընտրվեց Լիբանանի թեմի առաջնորդ Արամ Քեշիշյանը: Կիլիկիո կաթողիկոսի ընտրութուններին Էջմիածնից ժամանած պատվիրակութեան հետ մասնակցում էր նաև արդեն Ամենայն չայոց կաթողիկոս Գարեգին Առաջինը⁶:

¹ «Զարթոնք», 1993, 28 հունվարի:

² Օրհնված այս մյուռոնը Վազգեն Առաջին Վեհափառի կողմից կոչվեց «անկախութեան մյուռոն»:

³ «Զարթոնք», 1991, 12 նոյեմբերի:

⁴ Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի Ամենայն չայոց կաթողիկոս դառնալու հավանական պատճառների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Мелконян Э.**, *Армянская апостольская церковь во взаимоотношениях Армении и Диаспоры. Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции, Ереван, 2004*, с. 49:

⁵ Տե՛ս **Մելքոնյան Է.**, չայաստանի Երրորդ հանրապետութեան և Սփյուռքի քաղաքական փոխհարաբերութունների հարցի շուրջ // Սփյուռքագիտութուն, Տարեգիրք, Երևան, 2012, էջ 105-107:

⁶ «Զարթոնք», 1995, 29 հունիսի:

Ստեղծված նոր հանգամանքները՝ մասնավորապես Հայաստանի անկախացումը, նորանկախ հանրապետության ներքին քաղաքական զարգացումները, ինչպես նաև Էջմիածնում և Անթիլիասում նոր կաթողիկոսների գահակալումը, երկու հայկական եկեղեցիների միջև ոչ միայն հարաբերությունների խորացման նոր հնարավորություններ, այլև միաժամանակ նոր խնդիրներ առաջացրին, որը քննարկման այլ նյութ է:

Այսպիսով, չնայած 1988-1990 թթ. Էջմիածնի և Անթիլիասի միջև հարաբերությունների աննախադեպ ջերմացմանը՝ հերթական անգամ չհաջողվեց հաշտեցնել երկու եկեղեցիներին և հաղթահարել Հայ Առաքելական եկեղեցու պառակտումը ծնող պատճառները: Խնդրի վերջնական լուծմանը չնպաստեց նաև համահայկական միասնականության աննախադեպ ոգին, որն այդ ժամանակ տիրում էր ամբողջ հայության շրջանում:

Էդգար Օգանյան – *Взаимоотношения между Эчмиадзином и Антилиасом в 1988-1990 гг.: вопрос воссоединения Армянской Апостольской церкви*

В 1988 г. взаимоотношения между Первопрестольным Святым Эчмиадзином и Католикосатом Великого Дома Киликии достигли такого уровня, что их можно было назвать “беспрецедентно теплыми”. В основном это было связано с началом Арцахского движения и разрушительным спитакским землетрясением. Эти события, имеющие важное всеармянское значение, послужили причиной того, что Католикос Всех Армян Вазген Первый и Католикос Великого Дома Киликии Гарегин Второй предприняли шаги для решения существующих проблем, возникших между двумя армянскими церквями еще до их раскола в 1957 г. В период с 1988 по 1990 гг. оба католикоса встретились четыре раза. Эти встречи имели целью не только сплочение усилий всего армянства для справедливого решения Арцахского вопроса и устранения последствий землетрясения. В ходе этих встреч продолжались переговоры по решению проблем, существующих между двумя церквями. Однако все усилия по восстановлению единства Армянской Апостольской церкви в очередной раз, в основном по политическим причинам, не увенчались успехом, поскольку оба престола в своей деятельности не обладали полной свободой и действовали в условиях определенного политического и партийного влияния.

Если советская власть, проявляя определенную осторожность, была за воссоединение церквей с целью увеличения влияния на Диаспору, то Армянская Революционная Партия выступала против этого процесса, проявляя обеспокоенность из-за перспективы ограничения своего влияния в Диаспоре. Таким образом, несмотря на беспрецедентно теплые отношения между Эчмиадзином и Антилиасом в 1988-1990 гг., в очередной раз не удалось разрешить церковный узел.

Edgar Hovhannisyan – *The Relations between Etchmiadzin and Antelias in 1988-1990: the issue of Reunion of Armenian Apostolic Church*

In 1988 the relations between the Mother See of Holy Etchmaidzin and the Great House of Cilicia became unprecedentedly warm. This was mainly due to the beginning of the Artsakh Movement and the devastating earthquake in Spitak. These events of great Pan-Armenian importance led His Holiness Vazgen the First, the Catholicos of All Armenians and His Holiness Garegin the Second, the Catholicos of the Great House of Cilicia to take some steps

to solve the existing problems between the two Armenian churches before they split in 1957. During 1988-1990 the two Catholicoses met four times. One of the meetings took place in the USA, two of them were in the Soviet Armenia. Not only did these meetings intend to unite the efforts of all the Armenians for fair solution of Artsakh Movement and for elimination of the consequences of the earthquake, but also negotiations were held for solving the problems existing between the two Churches. However, all efforts to restore the unity of the Armenian Apostolic Church failed once again mainly due to political reasons. The main reason of the failure was the fact that both Catholicoses did not have total freedom in their actions and were subject to certain political and party influence. If the Soviet authorities were in favor of the reunification of the churches with the purpose of increasing their impact on the Diaspora, the Armenian Revolutionary Party opposed this process, showing concern for the prospects of limiting their influence in the Diaspora. Thus, despite the unprecedentedly warm relations between Echmiadzin and Antelias in 1988-1990, once again the attempt to solve the problem between the two churches failed.